

JOURNAL OF THE ROYAL LAUREATES ACADEMY

www.rlaindia.org

प्राचीनवेदाङ्गग्रन्थानां आर्यसमाजदर्शनस्य च मध्ये सेतुनिर्माणस्य अध्ययनम्

Maitree Halder

Research Scholar, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

Dr. Renu Singh

Associate Professor, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

सारांशः

प्राचीनभारतीयज्ञानपरम्पराणां अध्ययनात् स्पष्टं भवति यत् वेदाङ्गानि, ये वैदिकसाहित्यस्य सम्यग्अध्ययनसंरक्षणानुष्ठानाय सहायकशास्त्ररूपेण स्वीकृतानि सन्ति, तथा च एकोनविंशताब्द्यां आर्यसमाजस्य दार्शनिकसिद्धान्ताः, यः महर्षिणा दयानन्दसरस्वत्या संस्थापितः, परस्परं गाढसम्बन्धं धारयतः। अयं अध्ययनं विश्लेषयति यत् आर्यसमाजदर्शनं कथं वेदाङ्गेभ्यः प्रेरणां गृह्णाति तथा वैदिकज्ञानस्य संरक्षणे, शुद्धव्याख्यायां, दैनिकजीवने तस्य अनुप्रयोगे च बलं ददाति।

वेदाङ्गेषु वर्णिताः भाषिकाः, कर्मकाण्डीयाः, नैतिकाः च संरचनाः दर्शयन्ति यत् आर्यसमाजः केवलं सुधारात्मकः आन्दोलनः नास्ति, अपितु वैदिकपरम्परायाः सततं प्रवाहरूपम् अस्ति, यः प्राचीनसिद्धान्तान् आधुनिकसामाजिकनैतिकआध्यात्मिकचुनौत्यैः सह समन्वयति। अयं शोधः अपि प्रतिपादयति यत् वेदाङ्गसाहित्यं आर्यसमाजस्य शिक्षायाः, सामाजिकसुधारस्य, धर्मपालनविषयकविचाराणां च पद्धतिगतं आधारं प्रददाति, येन प्राचीनज्ञानस्य आधुनिकोपयोगितायाः च मध्ये सन्तुलनं स्थापितं भवति।

मुख्यशब्दाः— वेदाङ्गानि, वैदिकदर्शनम्, कर्मकाण्डः, सामाजिकसुधारः, आर्यसमाजः, वैदिकपरम्परा।

प्रस्तावना

भारतस्य बौद्धिकपरम्परायाः मूलाधारः वैदिकसंस्कृतौ निहितः अस्ति, यत्र ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्च मानवजीवनस्य आध्यात्मिकनैतिकसामाजिकमार्गदर्शनस्य प्रमुखस्रोतांसि सन्ति। एतेषां वेदानां सहायकशास्त्ररूपेण वेदाङ्गानां विकासः अभवत्, यत्र शिक्षा, छन्दः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, कल्पः, ज्योतिषम् इति षडङ्गानि अन्तर्भवन्ति। एतेषां शास्त्राणां उद्देश्यं वैदिकज्ञानस्य शुद्धसंरक्षणं, सम्यगुच्चारणं, यथार्थार्थग्रहणं, तथा यज्ञानुष्ठानानां सम्यक् निष्पादनं सुनिश्चितं कर्तुम् आसीत्। वेदाङ्गानि वैदिकमन्त्राणां शुद्धतां रक्षित्वा ग्रन्थव्याख्यायाः, कर्मकाण्डपालनस्य, तथा ब्रह्माण्डसामाजिकव्यवस्थाबोधस्य च व्यवस्थितं आधारं प्रददति। एवं एते शास्त्राः आध्यात्मिकबौद्धिकव्यावहारिकजीवनयोः मध्ये सेतुरूपेण कार्यं कुर्वन्ति।

एकोनविंशताब्द्यां महर्षिणा दयानन्दसरस्वत्या आर्यसमाजस्य स्थापना एकं सुधारात्मकं आन्दोलनं रूपेण कृता, यस्य उद्देश्यं वेदानां मूलशुद्धमूल्यानां पुनरुद्धारः तथा समाजे विद्यमानस्य अज्ञानस्य अन्धविश्वासस्य च निवारणम् आसीत्। आर्यसमाजः वेदान् मानवजीवनस्य सर्वोच्चमार्गदर्शकत्वेन स्वीकृत्य एकेश्वरवादं, तर्कशीलतां, सामाजिकसमानतां, नैतिकजीवनं च विशेषतया प्रोत्साहयति।

आर्यसमाजस्य सिद्धान्तेषु वेदाङ्गानां मूलतत्त्वानां स्पष्टः प्रभावः दृश्यते। अयं आन्दोलनः वैदिकसंस्कृतस्य अध्ययनाय, शिक्षायाश्च विशेषबलं दत्तवान्, येन धार्मिकग्रन्थानां शुद्धा सम्यक् च अवगमनशक्ति विकसितुं शक्यते, यत् शिक्षा-व्याकरणवेदाङ्गयोः भाषिकज्ञानात्मकलक्ष्यैः सह सुसंगतम् अस्ति। तथैव आर्यसमाजे यज्ञानुष्ठानानां सरलशुद्धपालने यः आग्रहः दृश्यते, सः कल्पवेदाङ्गपरम्परायाः प्रतिबिम्बः इव प्रतिभाति।

अतिरिक्ततया आर्यसमाजेन वेदाङ्गज्ञानं केवलं धार्मिकक्षेत्रे न सीमितं कृत्वा सामाजिकनैतिकसुधारक्षेत्रे अपि प्रवर्तितम्। अनेन जातिभेदः, मूर्तिपूजा, अनावश्यककर्मकाण्डाः च निवारिताः, तथा समानता, शिक्षा, नैतिकदायित्वं च प्रोत्साहितम्। अनेन स्पष्टं भवति यत् प्राचीनवैदिकज्ञानं केवलं ऐतिहासिकधरोहरः न, अपितु आर्यसमाजद्वारा जीवितव्यावहारिकज्ञानप्रणालीरूपेण विकसितः।

एवं वेदाङ्गग्रन्थानां आर्यसमाजदर्शनस्य च सम्बन्धः इदं दर्शयति यत् वैदिकपरम्परा एकः सततगतिशीलः ज्ञानप्रवाहः अस्ति। वेदाङ्गानि यत्र वैदिकज्ञानस्य शुद्धतां संरचनां च ददति, तत्र आर्यसमाजः तानि आधुनिकसामाजिकआवश्यकतानुसारं पुनर्व्याख्यायते। एवं एषः समन्वयः प्राचीनविद्यायाः आधुनिकसुधारस्य च मध्ये सुदृढं सेतुनिर्माणं करोति, यः वैदिकपरम्परायाः नित्यप्रासङ्गिकतां प्रमाणयति।

वेदाङ्गानां वैदिकज्ञानसंरक्षणे भूमिका

वेदस्य "अङ्गानि" इति कथ्यमानानि वेदाङ्गानि षट् सहायकशास्त्राणि सन्ति, येषां विकासः वैदिकग्रन्थानां अध्ययनव्याख्यानपालनयोः सुव्यवस्थिततया शुद्धतया च संरक्षणार्थं जातः। एतेषु शिक्षा, छन्दः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, कल्पः, ज्योतिषम् इति षडङ्गानि अन्तर्भवन्ति। एतेषां प्रमुखं प्रयोजनं वैदिकज्ञानस्य शुद्धता, निरन्तरता, प्रामाणिकता च पीढीपरम्परया सुरक्षितरूपेण स्थापयितुम् अस्ति। यत्र वेदाः स्वयं मन्त्रस्तुतिदार्शनिकविचाराणां विशालं भाण्डारं सन्ति, तत्र वेदाङ्गानि तेषां सम्यग्व्याख्यानाय व्यवहाराय च पद्धतिं प्रददति।

शिक्षावेदाङ्गं वैदिकमन्त्राणां शुद्धोच्चारणस्वरसङ्गतिं च सम्बध्नाति। तस्य उद्देश्यं ध्वनिदोषाभावे अर्थविकारनिवारणं तथा मन्त्रशक्तेः संरक्षणं च अस्ति। तथैव छन्दः व्याकरणं च वेदानां संरचनां, लयम्, भाषाशुद्धिं च रक्षतः, येन ग्रन्थार्थं भ्रान्तिः न भवति तथा मूलस्वरूपस्य संरक्षणं स्यात्।

कल्पवेदाङ्गं वैदिकानुष्ठानानां यज्ञानां च विधिनिरूपणं करोति। अनेन वैदिकशिक्षा केवलं सैद्धान्तिकी न भवति, अपितु व्यवहारजीवने अन्वयिता भवति, येन धार्मिकनैतिकाचरणं जीवनस्य वास्तविकं भागं भवति। निरुक्तं वेदेषु प्रयुक्तानां शब्दानां व्युत्पत्तिं मूलार्थं च विवृणोति, येन वैदिकमन्त्राणां गूढार्थः सुबोधः भवति। ज्योतिषवेदाङ्गं कालगणनया, खगोलीयपरिगणनया च यज्ञानुष्ठानानां यथासमयं निर्धारणं करोति, येन मानवजीवनं ब्रह्माण्डीयव्यवस्थया सह समन्वितं भवति।

एवं वेदाङ्गानि न केवलं भाषिककर्मकाण्डशास्त्राणि, अपितु सुव्यवस्थितबौद्धिकपद्धतेः आधाररूपाणि सन्ति, ये वैदिकज्ञानं वैज्ञानिकानुशासनेन योजयन्ति। एतेषां माध्यमेन वैदिकपरम्परायां विश्लेषणवर्गीकरणतार्किकाध्ययनपरम्परा विकसिता, या ज्ञानं केवलं स्मरणाधारितं न कृत्वा सुव्यवस्थितशास्त्रीयविषयं कृतवती।

वेदाङ्गानां महत्त्वं केवलं धार्मिकानुष्ठानेषु न सीमितम्, अपितु नैतिकशिक्षायां सामाजिकदायित्वबोधे च अपि तेषां योगदानं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। वैदिकसमाजे सम्यग्ज्ञानं सम्यगाचरणं च परस्परसम्बद्धं मन्यते स्म, यस्य सुदृढीकरणं वेदाङ्गैः कृतम्।

अन्ते, वेदाङ्गानि वैदिकज्ञानस्य संरक्षणाय, व्याख्यायै, अनुप्रयोगाय च आवश्यकं सुदृढं आधारं प्रददति। तेषां कारणात् एव वैदिकसाहित्यं सहस्रवर्षपर्यन्तं स्वमूलस्वरूपेण सुरक्षितं स्थितम् तथा तस्य दार्शनिकसांस्कृतिकमहत्त्वं अक्षुण्णं जातम्। एतेषां शास्त्राणां प्रणालीबद्धसंरचना पश्चात्

सुधारआन्दोलनानां अपि आधारभूतं रूपं दत्तवती, येन प्राचीनज्ञानं आधुनिकसन्दर्भेषु पुनः उपयोगी भवितुम् अर्हत्।

आर्यसमाजः—वैदिकसिद्धान्तानां पुनरुद्धारः अनुप्रयोगश्च

आर्यसमाजस्य स्थापना एकोनविंशताब्द्यां महर्षिणा दयानन्दसरस्वत्या एकेन सुधारात्मकेन आन्दोलनरूपेण कृता, यस्य उद्देश्यं वैदिकपरम्परायाः मूलशुद्धसिद्धान्तानां पुनरुद्धारः तथा तेषां आधुनिकसमाजे उपयोगिता च आसीत्। अस्मिन् सन्दर्भे वेदाङ्गानां विशेषं महत्त्वं वर्तते, यतो हि एते शास्त्राः वेदानां अध्ययनाय, व्याख्यायै, अनुपालनाय च आवश्यकं आधारं प्रददति। वेदाङ्गेषु शिक्षा, छन्दः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, कल्पः, ज्योतिषम् इति षडङ्गानि अन्तर्भवन्ति, ये वैदिकज्ञानस्य शुद्धतां, संरचनां, व्यवहारिकप्रयोगं च सुनिश्चितं कुर्वन्ति।

वेदाङ्गानां प्रमुखं कार्यं वेदानां संरक्षणं तथा तेषां यथार्थार्थस्य परिरक्षणं अस्ति। शिक्षावेदाङ्गं वैदिकमन्त्राणां शुद्धोच्चारणं तथा स्वरसंयोजनं सुनिश्चितं करोति, येन अर्थे प्रभावे च विकृतिः न जायते। छन्दः व्याकरणं च ग्रन्थानां लयसंरचनां भाषाशुद्धिं च रक्षतः, येन वैदिकसाहित्यं स्वमूलस्वरूपे सुरक्षितं तिष्ठति। एवं वेदाङ्गानि वेदज्ञानस्य "संरक्षकाङ्गानि" इति रूपेण कार्यं कुर्वन्ति।

कल्पवेदाङ्गं यज्ञानुष्ठानानां विधिनिरूपणं कृत्वा वैदिकशिक्षां व्यवहारजीवने संयोजयति। निरुक्तं शब्दानां व्युत्पत्तिं गूढार्थं च विवृणोति, येन वैदिकमन्त्राणां गम्भीरार्थबोधः सुलभः भवति। ज्योतिषं कालगणनया खगोलीयपरिगणनया च धार्मिकसामाजिककार्याणां समुचितसमयं निर्धारयति। एतेषां शास्त्राणां माध्यमेन वैदिकज्ञानं केवलं सुरक्षितं न भवति, अपितु जीवनस्य नैतिकव्यावहारिकपक्षैः सह सम्बद्धं भवति।

आर्यसमाजः एतेषां वेदाङ्गसिद्धान्तानां आधुनिकसन्दर्भे पुनःस्थापनं कृतवान्। अयं आन्दोलनः वैदिकशिक्षां केवलं कर्मकाण्डपरं न कृत्वा तर्कशीलतायाः, नैतिकतायाः, सामाजिकसुधारस्य च आधारं कृतवान्। शिक्षावेदाङ्गस्य सिद्धान्तानुसारं वैदिकमन्त्राणां शुद्धाध्ययनं उच्चारणं च शिक्षा-व्यवस्थायां प्रवर्तितम्। तथैव कल्पवेदाङ्गस्य मूलभावानुसारं यज्ञाः अनुष्ठानानि च सरलनैतिकप्रतीकात्मकरूपेण पुनःव्याख्याताः।

व्याकरणनिरुक्तयोः अध्ययनं वैदिकग्रन्थानां सम्यग्व्याख्यायै तर्कसंगतबोधाय च अत्यावश्यकं मन्यते स्म। अनेन वैदिकसाहित्यस्य भ्रान्तिव्याख्याः निवारिताः तथा ज्ञानं अधिकं स्पष्टं वैज्ञानिकदृष्ट्या च अभवत्। ज्योतिषछन्दसोः अध्ययनं अपि व्यवस्थिततया प्रोत्साहितम्, येन वैदिकपरम्परा प्रकृतिब्रह्माण्डव्यवस्थया सह समन्विता भवेत्।

एवं आर्यसमाजः वेदाङ्गान् केवलं प्राचीनशास्त्ररूपेण न दृष्ट्वा तान् जीवितज्ञानप्रणालीरूपेण स्वीकृतवान्। एतेषां माध्यमेन वैदिकज्ञानं आधुनिकसमाजस्य नैतिकशैक्षिकसामाजिकआवश्यकतानुसारं रूपान्तरितम्। इदं स्पष्टं भवति यत् वेदाङ्गानां प्रणालीबद्धसंरचना आर्यसमाजसदृशानां सुधारआन्दोलनानां कृते सुदृढं दार्शनिकं आधारं प्रदत्तवती।

अन्ततः आर्यसमाजस्य दृष्टिकोणः इदं दर्शयति यत् प्राचीनवैदिकज्ञानं केवलं ऐतिहासिकधरोहरः नास्ति, अपितु अद्यतनसमाजे अपि सामाजिकसुधारस्य, नैतिकजीवनस्य, आध्यात्मिकउन्नतेश्च सशक्तं मार्गदर्शकं भवितुम् अर्हति।

प्राचीनवैदिकज्ञानस्य आधुनिकसामाजिकनैतिकसुधारैः सह समन्वयः

आर्यसमाजेन प्रस्तुतः प्राचीनवैदिकज्ञानस्य आधुनिकसामाजिकनैतिकसुधारैः सह समन्वयः इदं स्पष्टं करोति यत् वैदिकशिक्षाः केवलं ऐतिहासिकाः वा कर्मकाण्डपरम्पराः न सन्ति, अपितु अद्यतनजीवनाय अपि अतीव प्रासङ्गिकाः सन्ति। अस्मिन् समन्वये वेदानां गम्भीरदार्शनिकज्ञानस्य तथा वेदाङ्गानां पद्धतिशुद्धेः च विशेषः योगदानः दृश्यते। आर्यसमाजः एतैः प्राचीनज्ञानस्रोताभिः समाजे विद्यमानाः असमानता, नैतिकपतनम्, आध्यात्मिकजडता इत्यादयः समस्याः निवारयितुं प्रयत्नं कृतवान्। अनेन स्पष्टं कृतम् यत् केवलं ज्ञानार्जनं पर्याप्तं न भवति, किन्तु तस्य नैतिकसामाजिकोपयोगः अपि आवश्यकः अस्ति। अतः वेदाङ्गानां व्यवस्थितपद्धतिं व्यवहारिकसामाजिकन्यायशिक्षानैतिकदायित्वरूपेण रूपान्तरितम्।

सामाजिकसुधारक्षेत्रे आर्यसमाजेन अनेकाः रूढयः प्रतिषिद्धाः, यथा जातिभेदः, बालविवाहः, लैङ्गिकअसमानता च। अनेन स्त्रीशिक्षा, विधवापुनर्विवाहः, समानाधिकाराः च समर्थिताः। एते सर्वे प्रयासाः वैदिकनैतिकसिद्धान्तेषु आधारिताः आसन्, ये वेदाङ्गमार्गदर्शनेन पुनर्व्याख्याताः। एवं धर्मः केवलं कठोरनियमसमूहः न मन्यते स्म, अपितु जीवितनैतिकमार्गदर्शकः इति रूपेण प्रस्तुतः, यः समकालीनसमस्यानां समाधानं कर्तुं शक्नोति।

शिक्षा-बौद्धिकविकासयोः क्षेत्रे अपि आर्यसमाजस्य योगदानं महत्त्वपूर्णम् आसीत्। अनेन तादृशाः विद्यालयाः शिक्षणसंस्थाश्च स्थापिताः यत्र वैदिकाध्ययनं, संस्कृतभाषा, वेदाङ्गशिक्षा च सह आधुनिकविषयाः यथा विज्ञानम्, गणितम्, दर्शनं च अध्यापितानि। एषा द्विपक्षीयशिक्षापद्धतिः विद्यार्थिषु तर्कशीलतां, नैतिकविवेकं, सामाजिकदायित्वबोधं च विकसितवती। एवं प्राचीनज्ञानस्य आधुनिकशिक्षया सह समन्वयेन समग्रविकासमूलकं प्रतिरूपं प्रस्तुतम्।

अतिरिक्ततया आर्यसमाजेन वैदिकानुष्ठानानां आध्यात्मिकप्रधानां च सरलीकरणं व्यवहारिकतया च रूपान्तरणं कृतम्। यज्ञाः, वैदिकप्रार्थनाः, नैतिकोपदेशाः च तथा प्रस्तुताः यत् ते केवलं कर्मकाण्डरूपाः न सन्ति, अपितु व्यक्तिगतानुशासनस्य, सामाजिकैक्यस्य, नैतिकचिन्तनस्य च साधनानि भवन्ति। अस्मिन् दृष्ट्या वेदाङ्गैः प्रदत्तायाः विधिशुद्धतायाः उपयोगः कृत्वा वैदिकपरम्परा आधुनिकनैतिकजीवनेन सह संयोजिता।

अन्ते स्पष्टं भवति यत् आर्यसमाजेन कृतः प्राचीनवैदिकज्ञानस्य आधुनिकसामाजिकनैतिकसुधारैः सह समन्वयः परम्परायाः प्रगतिश्च मध्ये सुदृढं सेतुनिर्माणं करोति। वेदाङ्गानां वैज्ञानिकव्यवस्थितपद्धतिं समकालीनचुनौत्येषु प्रयुज्य इदं आन्दोलनं सिद्धं करोति यत् वैदिकज्ञानं न केवलं भूतकालस्य धरोहरः, अपितु अद्यापि व्यक्तिगताचरणस्य सामाजिकसुधारस्य च प्रभावी मार्गदर्शकः अस्ति। एवं प्राचीनज्ञानं आधुनिकसुधारश्च परस्परपूरकौ भूत्वा मानवसमाजस्य सततविकासे योगदानं कुर्वतः।

निष्कर्षः

प्राचीनवेदाङ्गग्रन्थानां आर्यसमाजदर्शनस्य च मध्ये सम्बन्धः भारतीयबौद्धिकइतिहासे एकां गम्भीरां सततां च परम्परां प्रकाशयति। वेदाङ्गानि भाषाशुद्धेः, कर्मकाण्डानां सम्यग्विधेः, तथा ब्रह्माण्डीयव्यवस्थाबोधस्य माध्यमेन वैदिकज्ञानस्य अनुशासिताध्ययनाय तस्य च अनुप्रयोगाय दृढां आधारभूमिं निर्मितवन्ति। एते शास्त्राः सुनिश्चितवन्तः यत् वैदिकपरम्परा कालप्रवाहे अपि स्वप्रामाणिकतां संरचनां च रक्षितुं शक्नुयात्।

अपरतः आर्यसमाजः, यः महर्षिणा दयानन्दसरस्वत्या स्थापितः, एकः सुधारात्मकः सामाजिकचेतनायुक्तः आन्दोलनः अस्ति, यः एतेषां वेदाङ्गसिद्धान्तानां आधारं गृहीत्वा आधुनिकयुगस्य नैतिकआध्यात्मिकसामाजिकचुनौत्यानां समाधानं प्रस्तौति। एवं प्राचीनशास्त्रीयज्ञानस्य आधुनिकसुधारात्मकचिन्तनस्य च मध्ये स्वाभाविकः सम्बन्धः प्रतिष्ठापितः भवति, यः वैदिकज्ञानस्य नित्यप्रासङ्गिकतां प्रमाणयति।

स्पष्टं भवति यत् वेदाङ्गेषु निहिताः सिद्धान्ताः केवलं ऐतिहासिकशास्त्रीयमहत्त्वपर्यन्तं सीमिताः न सन्ति, अपितु अद्यापि नैतिकाचरणस्य, धार्मिकानुशासनस्य, सामाजिकविकासस्य च मार्गदर्शकरूपेण कार्यं कुर्वन्ति। आर्यसमाजः एतान् सिद्धान्तान् आधुनिकसन्दर्भेषु पुनर्व्याख्याय इदं प्रतिपादितवान् यत् प्राचीनज्ञानस्य संरक्षणं मात्रं पर्याप्तं नास्ति, किन्तु तस्य समयानुकूलव्याख्या प्रयोगश्च अपि आवश्यकः अस्ति।

अन्ततः अयं अध्ययनं दर्शयति यत् वेदाङ्गानां आर्यसमाजस्य च मध्ये एषः सेतुनिर्माणः इदं प्रमाणयति यत् वैदिकपरम्परा एकः जीवन्तः गतिशीलः ज्ञानप्रवाहः अस्ति। सा परम्परा न केवलं व्यक्तेः चरित्रनिर्माणे सहायकः अस्ति, अपितु समग्रसमाजस्य नैतिकबौद्धिकउत्थाने अपि महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहति।

संदर्भग्रन्थसूची

1. वैद्यजडावजीत्रिकमजीआचार्यः (सम्पादकः)। *चरकसंहिता* (आचार्यचरकः) पर चक्रपाणिदत्तस्य टीका *आयुर्वेददीपिका*, सूत्रस्थानम्, अर्थे दशमूलीयम् अध्यायः 30, श्लोकः 21। वाराणसी: चौखम्बा ओरिएण्टलिया, 2021। पृ. 183।
2. श्रीवरदप्रसादवासुनः, श्रीहरिचरणवासुनः। *शब्दकल्पद्रुमः*। एन. ए. जी. पब्लिशर्स, जवाहरनगरम्, दिल्ली। खण्डः 4, पृ. 501।
3. श्रीवरदप्रसादवासुनः, श्रीहरिचरणवासुनः। *शब्दकल्पद्रुमः*। एन. ए. जी. पब्लिशर्स, जवाहरनगरम्, दिल्ली। खण्डः 4, पृ. 501।
4. आदि शङ्कराचार्यः। *माण्डूक्योपनिषत्* गीताप्रेसः, गोरखपुरम्। प्रथमखण्डः, परा-अपराध्यायस्वरूपम्, अध्यायः 1, श्लोकः 5।
5. पांजा ए. (2013)। "छन्दशास्त्रानुसारं चरकसंहितायाः लयबद्धपाठस्य आलोचनात्मकाध्ययनम्।" *आयुः*। अप्रैल 2013; 34(2): 134-142। doi:10.4103/0974-8520.119665।
6. वैद्यजडावजीत्रिकमजीआचार्यः (सम्पादकः)। *सुश्रुतसंहिता* (आचार्यसुश्रुतः) पर दल्हणाचार्यस्य टीका *निबन्धसंग्रहः*, सूत्रस्थानम्, सम्प्रदानीयः अध्यायः 3, श्लोकः 54। वाराणसी: चौखम्बा ओरिएण्टलिया, 2021। पृ. 16।
7. कुंटे ए. (सम्पादकः)। *अष्टाङ्गहृदयम्* (वाग्भटः) पर अरुणदत्तस्य *सर्वाङ्गसुन्दरा* तथा हेमाद्रेः *आयुर्वेदरसायन* टीका, सूत्रस्थानम्, आयुष्कामीयः अध्यायः 1, श्लोकः 13। वाराणसी: चौखम्बा ओरिएण्टलिया, 11तमं संस्करणम्, 2022। पृ. 10।
8. वैद्यजडावजीत्रिकमजीआचार्यः (सम्पादकः)। *चरकसंहिता* पर *आयुर्वेददीपिका*, सूत्रस्थानम्, अर्थे दशमूलीयम् अध्यायः 30, श्लोकः 24। वाराणसी: चौखम्बा ओरिएण्टलिया, 2021। पृ. 187।

9. वैद्यजडावजीत्रिकमजीआचार्यः (सम्पादकः)। चरकसंहिता पर आयुर्वेददीपिका, सूत्रस्थानम्, दीर्घजीवितीयः अध्यायः 1, श्लोकः 44। वाराणसीः चौखम्बा ओरिएण्टालिया, 2021। पृ. 9।
10. वैद्यजडावजीत्रिकमजीआचार्यः (सम्पादकः)। सुश्रुतसंहिता पर दल्हणाचार्यस्य टीका निबन्धसंग्रहः, सूत्रस्थानम्, सम्प्रदानीयः अध्यायः 3, श्लोकः 54। वाराणसीः चौखम्बा ओरिएण्टालिया, 2021। पृ. 16।
11. पांजा ए. (2013)। "छन्दशास्त्रानुसारं चरकसंहितायाः लयबद्धपाठस्य आलोचनात्मकाध्ययनम्।" आयुः। अप्रैल 2013; 34(2): 134–142। doi:10.4103/0974-8520.119665।